

Rytina, *Litevský zubr* z knihy
J. von Brinckena
La Forêt Impériale de Bialowieza,
1828.

Představte si mladého Poláka v Michelangelově Římě, střízlivě oděného do čapky učence, avšak vykračujícího si v kabátě až na zem, lemovaném sobolí kožešinou,

a v botách nad kolena, oblíbených u polské šlechty. Tento oděv měl svědčit o jejím původu ve starém válečnickém kmeni od řek a lesů severovýchodní Evropy, který Tacitus identifikoval jako „Sarmaty“. ² Avšak zatímco tento římský historik bagatelizoval Sarmaty jako téměř lesní bandity, vyznačující se „úžasnou divokostí“ a žijící „na vozech a na koních“, polští renesanční kronikáři-historikové z nich činí jezdeckou šlechtu, jež si byla vzájemně mezi sebou rovna a cizími národy nepodmanitelná. Je pravda, že jeden z těchto raných národních mýtů považoval jejich původ za poněkud usedlejší a trval na tom, že mezi řekami Něman, Visla a Bug vždy žili západní Slované. „Sarmatský kroj“ zaznamenaný na raných polských portrétech, vyznačující se především kůží a kožešinou, ale pravděpodobně naznačuje skutečnou pravdu – jejich původ leží v nomádských kmenech ze severních Karpat. ³ Možná, že náš učenec Hussowski také směle nosil dlouhé kníry, jaké bylo možné vidět u jeho krajanů, neboť byl, koneckonců, synem vrchního lovcího. Přestože byl skromného původu, bylo mu dopřáno bohatého humanistického vzdělání, jež zahrnovalo duchovní nauku i klasické předměty, na Jagellonské univerzitě v Krakově, a to v dobách její největší slávy. Někdy před rokem 1520 zavítal do Říma s družinou Erasma Ciolka, biskupa z Polocku, doslova nejvýchodnější diecéze římské církve. ⁴ A právě zde onen slibný mladý lovec-básník sepsal první a vlastně jedinou plnohodnotnou ódu na litevského zubra *Carmen de Statura, Feritate ac Venatione Bisontis*, tisíc sedmdesát řádků plných těch nejnabubřelejších latinských veršů.

Přestože dnes máme k dispozici pouze zlomkovité informace, zdá se, že Hussowski, jehož jméno bychom nyní měli s ohledem na důstojnost naturalizovaného Římana překládat jako Nicolaus Hussovianus, složil tuto báseň výslovně pro papeže Lva X., o němž bylo známo, že je vášnivým lovcem. K jejímu vzniku jistě také přispěl tehdejší obrovský zájem o exotická zvířata, který

byl ještě přiživován objevitelskými cestami a celými náklady nosorožců, tapírů a poskakujících opic, jež směřovaly do Říma a na jiné evropské dvory.

Hussovianus na rozdíl od hlasatelů tropické exotiky oslavoval přírodu severských lesů – kolosální nádheru zubra, zvířete skytských pouští, nahoře s drobnými kadeřemi, dole střapatého. Je obrovská škoda, že mu nebyla dopřána příležitost formálního přednesu této básně před papežem, při němž by mohl zpěvnost této ódy na zubra podmalovat svým polským přízvukem:

„*Barba riget late pendentibus horrida villis,
lumina terrorum plena furore rubent
terribilisque iubae collo funduntur in armos
et genua et frontem et pectoris ima tegunt.*“⁵

„*Vousy štětinaté v chomáčích střapatých visící,
oči jeho vztekem rudým přestrašlivě zářící
a hřívá hrozivá z krku jeho dolů padající
a přikrývající ramena i kolena i hrud.*“

Lev X. však zemřel v prosinci 1521 a nový papež, Holanďan Hadrián VI., měl zřejmě ke kopytníkům poněkud konvenčnější pastorální postoj. V každém případě byl Hussovianus zřejmě zklamán a publikování své velké zubří ódy, nově dedikované polské královně Boně, se dočkal až po svém návratu do Krakova roku 1523, kdy ji v osmerkovém vydání vytiskla Bibliotheca Zalusciana.

Je to zvláštní a podivuhodné dílo v každém ohledu – výstřední i učené, vědecké i fantastické, velebné i prostořeké. Přestože Hussovianus složil příslušný hold autorům, jako byli Aristotelés a Plinius, kteří toto zvíře identifikovali již před ním, jako úzkostlivý humanista zároveň s gustem poopravil chyby a omyly svých předchůdců. Skutečný zubr nebyl onen střapatý, ohřivený *bonus*, jak ho popisoval Aristoteles, jenž dlí na hranicích Makedonie, jehož kůže „rozprostřena pokryje jídelnu o sedmi místech u stolu“, jenž přivádí na svět mladé za vysokou hradbou hnoje, brání se hojným vyměšováním jedovatého trusu, který poté kope po útočnicích (malba Roelanta Saveryho z roku 1610 věrněji zachycuje právě tuto obrannou taktiku zvířete než jeho skutečnou anatomii). ⁶ Nebyl to ani divoký „pratur“ či „uroxen“, jak jej nazýval Caesar, tvor potulující se nekonečným Hercynským lesem Germánie, jehož zabíjením se podle jeho představ „jinoši otužují a tím druhem myslivosti se cvičí“. ⁷ Jini středověcí a renesanční kronikáři jako německý Conrad Celtis popisovali *belua vasta* (obrovskou oblu-

du) se „zářivým okem“ a „rohy dovnitř zatočenými“.⁸ Avšak žádný spisovatel před Hussovianem nepodal tak vyčerpávající anatomický popis – od hlavy, poněkud připomínající zestárlého lva, po střapatý ocas, který zvíře vztyčí do vodorovné polohy, kdykoli je vystrašeno či drážděno. Dále popisuje jeho zvyky týkající se potravy a říje, jeho dlouhověkost (samec se dožívá přibližně čtyřiceti let), jeho pověstný rtuťovitý temperament a fenomenální rychlost a sílu jeho útoku. Hussovianus svůj výčet uzavírá dlouhým oddílem, věnovaným tradicím velkých lovců na zubry, kterým holdovali polští vladaři, při nichž tisíce olivrejovaných honců naháněly zvířata do připravené ohrady, kde je královští lovci odpravovali na onen svět před otevřenými stany plnými aplaudujícího obecnictva, za zvuku loveckého rohu.

De Bisonte bylo dílo nejen přírodopisně-historické, ale také etnografické. Hussovianus se snažil toto strašlivé zvíře představit jako symbol hrdinné houževnatosti své domoviny a krajiny. Již v prvním století Plinius zmiňuje, že zubr se tváří v tvář kolonizaci stáhl do hlubin nezměrných Hercynských lesů, které tvoří východní hranici mezi starou „Germánií“ a neznámou a nepodmaněnou barbarskou divočinou Skytů. Nyní, jak tvrdí Hussowski, se zubr nacházel pouze v litevském lese „a na žádném jiném místě světa“. Přežití starověkého zubra v pralesích polsko-litevského království jakoby naznačovalo, že tato země byla vyvolena historií a osudem. Báseň Mikołaje Hussowského, jenž se horlivě snažil vystupovat v Římě jako učený a zbožný Hussovianus, předsta-

Roeland Savery,
Zubr napadený psy,
1610.

vitel skutečné polsko-katolické renesance, ve skutečnosti oslavovala nezkrotlost litevského lesního světa.

Tento paradox lze vysvětlit obdobím v polské historii, v němž Hussowski psal. Po jedno a půl století vládla Polsku litevská dynastie Jagellonců. Roku 1386 se Jagiełło, poslední pohanský litevský velkokníže, oženil s dvanáctiletou Jadwigou z Anjou a obě země se spojily v čerstvě pokřtěném království. A přestože Litva i Polsko si v tomto spojení zachovaly svou vlastní identitu, první generace historiků-kronikářů v 16. století přirozeně obohatila prapůvodní historii a geografii nížinatého Polska o zalesněný svět litevské válečnické aristokracie.

Zubr byl pro litevsko-polský kult rytířství stejně důležitý jako býk pro španělskou válečnickou kastu na opačně položené výspě křesťanství.⁹ Byl to tunový fenomén ztělesňující primitivní dravost pohraniční divočiny. „Zde, v nejdřívejších lesích Litevska,“ napsal Hussowski, opakuje slova z *De animalia* Alberta Velikého, „se nachází zvíře tak velké, že se mezi jeho dvěma rohy mohou posadit tři muži,“ zvíře divokosti tak hroživé, že nemá obdoby, s chlupatým lalokem visícím mu z hrdla, s břichem až k zemi, s krátkou, ale drsnou hřívou a bradkou, s obrovským svalnatým hrbem na zádech, s odulým, růžovomodrým jazykem, s černýma očima se zvláštními, kosými zornicemi, posazenými v černé nebo tmavě rudé rohovce, s úděsným troubením, kterým se ve stádu vzájemně upozorňují na nebezpečí, s pozoruhodnou silou, kterou dvě z těchto zvířat projevila, když při lovu krále Alexandra na počátku 16. století vtrhla do stanu, v němž pobývala jeho žena Helena se svými dvořany, celou stavbu zbořila a královnu málem zabila.¹⁰

V Hussowského díle, opírajícím se o polskou znalost zubrů (i v mnoha dalších studiích, jež v novém století následovaly), stejně jako v díle rytíře Zikmunda von Herberstein, rakouského velvyslance v Moskvě,¹¹ bylo zvíře popisováno jako zázračná relikvie z předspolečenské, snad i předhistorické minulosti, ze světa lesních kmenů lovců a sběračů, relikvie děsivá i obdivuhodná zároveň. Zubr se stal talismanem přežití, neboť se zdálo, že dokud tu bude zvíře a les, v němž žije, země si zachová svou vojenskou sílu. Jeho čirá zvířeckost byla využívána při zkouškách síly a spravedlnosti. Zvíře hrálo svou roli v nejrůznějších ordálech u „primitivních“ dvorů, jako například v jednom případě z 15. století, kdy litevský vladař Zikmund Veliký potrestal zločince u svého dvora tím, že jej oděl do jásavě rudé látky a nechal jej roztrhat na kusy rozzuřeným zubrem. A chrabrost prokázaná při lovech na zubry se stala součástí mnoha legend o všech vladařích, kterým se dařilo bránit pohraničí před

Teutony ze západu a Tatary z východu. Vladař Vitold prý s oblibou místo válečnického cvičení lovil holýma rukama mladé zubry a jeho bratranec, král, jenž byl po svém obrácení na křesťanství znám jako Vladislav Jagiełło, prý před svou spasitelskou bitvou s řádem německých rytířů u Grunwaldu odjel lovit zubry na loveckou chatu v Białowieži, doslova v Bílé věži, odkud potom po řece Narew poslal vory naložené horami zabitých zvířat, jež poskytly dostatek uzeneho masa a kožených štítů pro jeho armádu. Nejdříve zabijte zubra, potom Němce.

Hrdinná divokost rozdrážděného zvířete (v literatuře je často užíváno latinského termínu *belua* neboli „zrůda“) se stala zosobněním rozlehlosti, temnoty a neproniknutelnosti jeho původního životního prostředí. To, že žije spíše v hlubokém lese a v malých „rodinách“ než na otevřených pastvinách a ve velkých, pomalu se sunoucích stádech, mělo při vytváření legend o zubrech svůj význam. Zubři si získali pověst záhadných, nevypočitatelných zvířat – klidných, pokud nejsou podrážděna, plachých, pokud na ně není útočeno, a smrtelně nebezpečných, pokud jsou rozzuřena. Zkrátka, mají mnoho společného s ostatními tvory lesní literatury a příběhů, s psanci a partyzány, kteří měli sehrát v romantických dějinách polského odboje významnou roli. Tito lidé přežili národní katastrofy 19. a 20. století právě díky tomu, že se ukryli v království zubra, v hlubinách pralesa, kde našli azyl, útěchu a víru, že se budou moci vrátit zpět.

Po dvě staletí se Velké Polsko mohlo chlubit, že je teritoriálně nejrozsáhlejší, i když v žádném případě nikoli institucionálně nejsilnějším státem v Evropě. Do konce 17. století profitovalo ze slabosti svých sousedů: Moskva na východě teprve dozrávala a vládl v ní chaos, německé státy na západě a Čechy na jihu byly rozervány a vydlidněny zničujícími náboženskými válkami. Polsko zaujímalo neurčitý prostor mezi nimi a pyšnilo se svou nesoudržností. Její aristokracie a nižší šlechta (*szlachta*) prodávaly své obrovské úrody obilí vytrhalým holandským obchodníkům, kteří přijížděli do Gdaňsku a Klajpedy a stavěli na odiv (měli pro to dobrý důvod) kusy zlata ve svých vozech, jež bohatě stačily uspokojit i tu nejgrandióznější touhu po okázalosti sarmatské aristokracie. V krajině východně a jižně od Varšavy či mezi poli a lučinami, které byly vymýceny z litevských lesů, začaly růst květnaté barokní zámky a geometricky řešené parky. Dynastie bohatých lesních baronů, Radziwiłłů, Lubomirských, Ogińských, Potockých, Tarnowských, Zamowských, jež si stavěly tato sídla, se stále považovaly za svobodnou a nezávislou jezdeckou třídu, za něco zcela jiného a něco více, než byli hejskové, kteří byli rozprášeni u Versailles a Whitehallu.¹² Svými hlasy volili panovníka a nebylo možné schválit žádný

zákon, pokud byt jen jeden z nich nesouhlasil, což bylo naprosté unikum v celé barokní Evropě. Třebaže šlo o bizarní anomálii, mezi ostatními státy, řízenými stále více byrokratizovanými centralizovanými institucemi, byla tato „polská anarchie“ zcela v souladu s tím, jak sama sebe vnímala polská šlechta – jako jakousi kultivovanější formu válečnických hord. A když v září 1683 jejich král, Jan Sobieski, vedl katolická vojska, jež osvobodila Vídeň od tureckého obléhání, zdálo se, že je tím kult feudálního jízdního mužstva dokonale obhájen.

Vrcholným okamžikem bitvy byl střemhlavý útok polských husarů, kteří se vyhrnuli z vídeňských lesů na tábor tureckého sultána a jeho velkovezíra. Pochopitelně rozradostněný král napsal své ženě o zástupu tří set tisíc Turků, který nejméně čtyřikrát převyšoval jeho vlastní vojsko. Jelikož turecká armáda zahrnovala také tatarskou jízdu, lze Sobieskému přiznat, že zachránil křesťanskou Evropu před pohanskou hordou, jejíž barbarství bylo podle něj dokonale dokládáno svévolným masakrováním „zástupu nevinného rakouského obyvatelstva“, nemluvě o pštrosovi uloupeném z císařova habsburského zvěřince.

Přestože vítězství u Vídně bylo velkolepé, znamenalo nikoli potvrzení polsko-litevského rytířstva, nýbrž naopak jeho konec. Litevský vladař Sapięha ve skutečnosti přispěchal se svou jízdou až poté, co byla bitva vybojována, a krátce nato s ní odtáhl na další výpravy plné bezuzdného plenění. Sobieski pokračoval v dalších válkách s Turky, jeho moc doma však slábla, až se nakonec uchýlil na odpočinek do malého elegantního paláce, který si postavil ve Wilanówě nedaleko Varšavy. Se svým geometricky řešeným parkem a grandiózní sbírkou obrazů a soch se stal vzorem pro barokní zámky, které se v 18. století v Polsku rychle dostávaly do módy.

Přestože co do manýrů a sídel začala polská šlechta napodobovat své západní protějšky, na svých loveckých chatách stále podléhala iluzi, že v jejich žilách koluje sarmatská krev, že jsou důstojnými dědici válečníků, kteří zdolali německé rytíře, tatarské hordy a turecké janičáře. Vrchní lovci se ve skutečnosti honosili naprostým ignorováním stále složitějších pravidel a nařízení, jimiž byl podřizován lov v západní Evropě. Naopak, jak se zmiňuje baron von Brincken, zvyklosti v krvavých sportech zde zůstávaly na neomluvitelně primitivní úrovni: „Lovec pronásleduje svou kořist, aniž by se řídil jakýmikoli pravidly, a jeho vybavení se skládá výlučně z pušky, již nabíjí podle vlastní libosti broky či kulemi, z lovecké brašny a loveckého rohu vyrobeného z jalovcového dřeva. K honu užívá pouze loveckých psů, jež pocházejí z tak silného a chrabrého plemene, že jsou schopni zaútočit na vlky, či dokonce na medvědy. Mastiffové, které

lze dobře využít při lovu vysoké, zde nejsou nikdy užíváni a ani mnohá plemena slídivých psů [jako je kokršpaněl] nejsou zde téměř známa.¹³

Jedním z největších útočišť, kde tato iluze stále přežívala, byla Białowieża, Bílá věž, domovina zubra. V 18. století si zde neužíval nikdo tolik jako sasští kurfiřti, kteří byli dosazeni na polský trůn. Když August II. nebo August III. přijeli do pralesa na lov zubrů, losů, medvědů, vlků, divokých kanců a rysů, možná mysleli na to, že tu kráčeji ve stopách Vladislawa Jagiełła, Zikmunda a Alexandra. Na vrcholku malého kopce nad břehy říčky Narewky bylo vymýceno místo pro park s pěknou a nezvyklou loveckou chatou uprostřed. Byla dřevěná, aby vyvolávala atmosféru starých loveckých časů, přestože pokoje uvnitř byly zařízeny dostatkem tapiserií a dubového nábytku, aby interiér působil kultivovaně.

27. září 1752 bylo shromaždiště před chatou plné bezpočtu koní, psů, lesníků a jezdců oděných do šedých loveckých kabátů, lemovaných zeleným sametem. Král August III., jenž ráčil navštěvovat Polsko jen velmi zřídka, sem zavítal se svou královnou Marií Josefou a dvěma syny, Xavierem a Karlem, na lov zubrů a losů. V králově doprovodu byli maršálové a důstojníci polského dvora – hetman Branicki, jenž si, nepochybně ke králově mrzutosti, vystavěl u nedalekého Białystoku honosný palác, kterému se již tenkrát říkalo „polské Versailles“, Wielopolski, Wilcewzski, Poniatowski a nejvyšší saský lovcí, hrabě Wollersdorff.¹⁴ A přestože bylo předstíráno, že vše je ponecháno na prosté improvizaci, dokonalý předběžný plán, jenž vyústil v téměř malé vojenské tažení, zaručoval, aby lovci ten den neodjeli s prázdnou. To bylo velmi moudré, neboť král byl neskutečně tlustý, často pil a na rozdíl od svého dědečka Augusta Silného, jenž zplodil tři sta nelegitimních potomků, neměl mnoho pochopení pro vleklé, tělesně náročné kratochvíle.

Přestože rezervoár zvěře Białowieže nesnesl srovnání, ať již co do množství či rozmanitosti, v mnoha ohledech to nebylo místo pro váhavého lovce. Konec konců skutečnost, že tato archa plná savců se zde dosud zachovala, mělo své důvody. Jelikož divočina *puszczy* nebyla nikdy vymýcena, skýtala (a dosud skýtá) jezdcům neproniknutelné překážky, natož aby jim umožňovala snadné zacílení. Ze dna lesa se jako hrozivé hradby opatřené bodci zvedají kořeny padlých dubů, z nichž mnohé jsou staré stovky let. Koberce jasně zelených řas se náhle rozestupují, aby odhalily černou, poloslanou vodu hlubokých močálů pod nimi. A přestože jsou tu mýtiny, na nichž se rádi pasou losi, vysoká i zubři, než se k nim lovci přiblíží, má jejich kořist víc než dostatek času na to, aby zmizela. To je důvodem, proč se oblíbenou loveckou sezonou stala právě

hluboká zima, kdy šlápěje pronásledovatelů utlumí sníh a kdy lze zvířata nalákat strategicky umístěnými návnadami sena.

August s rodinou však naplánovali lov na podzim, dokud ještě místní klima není natolik drsné, aby jim mohlo pobyt znepríjemnit. A tak ještě před jejich příjezdem předvoj stopařů-lovců obstoupil jistou část lesa, do níž měli být zubři nahnáni za pomoci obvyklé tisícíhlavé armády honců. Představa byla taková, že řada honců za co největšího hluku postupně vytvoří uzavírající se půlkruh a nažene zvěř k obvyklé ohradě v lese s vyšňořeným otevřeným stanem, kde bude moci královská rodina pohodlně zacílit. Skvostně oděným dvořanům pak stačilo pouze nabít královské pušky a podat je panstvu.

Byl to úspěšný den i podle měřítek Sasů posedlých myslivostí. Královna, očividně žádná mizerná střelkyně, i když lapený zubr jistě skýtá dostatečně velký terč i pro ty nejroztřesenější prsty a krátkozraké oko, skolila dvacet zubrů, téměř polovinu z celkového počtu čtyřiceti dvou, a pokaždé, když se jedno z těchto obrovských zvířat s nárazem svalilo na zem, zazněla mohutná fanfára. V přestávkách mezi palbou na k smrti odsouzené zubry se Maria Josefa, evidentně vědychtivější duše než její manžel, bavila čtením knihy osmerkového formátu, kterou držela vysoko ve svých dlouhých rukách v rukavičkách.¹⁵ Spolu se třinácti losy a dvěma srnci činil celkový úlovek skvělých padesát sedm kusů, jež byly, jak to žádala zvyklost, seřazeny na zemi podle velikosti a velkoleposti králi k prohlídce. Nato bylo každé mrtvé zvíře zváženo a rozděleno mezi honce jako mzda, kromě hlav, paroží a jakýchkoli dalších částí, jež mohly být ceněny jako trofeje. August byl výsledkem dne natolik potěšen, že nechal na břehu řeky vztyčit obelisk, na němž byl potomstvu zaznamenán počet, váha a druh skolené zvěře. Tento zlatý vápenec, honosící se obrovským počtem býků, krav a telat, zde stojí doposud, čelem ke stromům, jejichž kůra je úplně rozrytá iniciálami polských turistů.

V celé Evropě bylo známo, že sasští kurfiřti se mohli stát polskými králi pouze z milosti ruské říše, jejíž území a vojenská síla hrozivě rostly. A jelikož polská suverenita byla již v polovině 18. století jen zbožnou fikcí, nebylo nikterak překvapivé, když Kateřina Veliká prosadila do Sejmu, polského parlamentu, svého odloženého milence Stanislava Poniatowského. To, s jakou energií, nadšením a inteligencí se zde Poniatowski pustil do práce, zaskočilo i samotnou carevnu, která se spoléhala na jeho apatii.

Masakrování zubrů ve Stanislavově Białowieži skončilo. Nebylo to ani tak z toho důvodu, že by byl sám náruživým vyznačem symbolické aury tohoto zvířete, nýbrž spíše kvůli jeho poměrně lhostejnému postoji k lovům

a k výlučnému postavení zubra a rysa jako „královských zvířat“. Co však posledním polskému králi chybělo z hlediska myslivosti, vynahrazoval více než dostatečně svou vědeckou zvědavostí. Stanislav totiž s oblibou lovil spíše produkty věku rozumu - fakta.

A tak přišlo do litevských lesů osvícenství, zvláště v osobě litevského podnikáře, Antoniho Tyzenhause. Byl to první oficiální správce lesa, nikoli ve smyslu místa, kde si jinak neschopní králové mohli hrát na sarmatské bojovníky na úkor losů, ale ve smyslu jedinečné ekologické a ekonomické hodnoty. Tyzenhaus byl v první řadě podnikavý politický ekonom, jenž se snažil něco *udělat* s obrovským potenciálem Litevska. Letité pohraniční pralesy byly díky své posvátné roli v lovecké teologii ušetřeny toho druhu průmyslu, který jinak kousek po kousku ukrajoval z lesních ploch celé Evropy, od Anglie po Braniborsko. V Białowieży nebyly žádné pivovary, sklárny, koželužny, kovárny, dokonce se tu ani nepálilo dřevěné uhlí. Doslova jedinou komerční činností zde odpradávná byl chov divokých včel (obyvatelé lesa zde ze zvlášť střežených lesních úlů vybírali lahodný med) a sběr světlé, houbovitě lipové kůry na výrobu sandálů a dřeváků.

Dále od srdce královské obory však již byly spící lesy neurvale probouzeny polibkem moderní doby. Na rozdíl od západních států, kde oblasti o velkých rozlohách spadaly výhradně pod královskou ochranu (či byly předmětem královského drancování), polsko-litevský les po celá staletí ovládali ti samí aristokraté, kteří řídili i politický systém. Zda jim půda patřila přímo či ne, nehrálo velkou roli, protože smlouvy o pronájmu byly formulovány tak nejasně, že šlechta mohla s lesy klidně nakládat jako se svým výlučným majetkem. Jak polský stát slábl, Radziwiłłové, Tyszkiewiczové, Lubomirští a ostatní začali své neo-feudální záměry podporovat výbojným obchodem. Lesy začaly být náhle vnímány jako nezměrný kapitál. Rozprostíraly se na hydrologickém rozhraní mezi řekami, které tekly buď na jih, k Černému moři, nebo na sever, k Baltickému moři, a vytěžené dřevo se nyní pomocí nově vykopaných kanálů, které propojily Bug, Vislu a Něman, dalo dopravovat do přístavů, jako byl Gdaňsk.

A pak tu byl také potaš. Každý, kdo do poloviny 18. století zavítal do Litevska, ucítil radziwiłłské lesy dříve, než je vůbec spatřil, a to díky mračným kouřům z potašových dolů, vznášejícím se nad obrovskými rozlohami vykácených olší. A citlivý nos dokázal v těchto výparech rozeznat zvláštní směs vůní: sírovitý zápach potaše, připomínající zkažená vejce, se ve vzduchu mísil se sytou vůní vřící březové a borové pryskyřice. A na východním okraji Białowieže začala rodina Tyszkiewiczových, která vlastnila obrovskou rozlohu lesa, stavět sklárny.

A konečně tu byla také ona věčná posedlost mezinárodním obchodem s obilím. Rychle rostoucí populace po celé Evropě šroubovala ceny vzhůru a ještě více je zvedaly liberalizované trhy. Nějaký Branicki či Potocki, který dychtil po tom vyměnit svůj starý kroj kníratého sarmatského zemana za nejnovější model, jaký nosil kultivovaný, frankofilní, evropský „gentleman“, a k němu si toužil pořídit i nějaký ten rokokový palác, mišeňský porcelán, zlatý nábytek, napodobeniny Fragonarda, domácí divadlo, balet, orchestr a park s přehrášlí fontán, samozřejmě s radostí podlehl svůdnému našeptávání svého správce: kácejte a vypalujte, vysazujte a inkasujte.

Stejně jako jeho pruský soused Fridrich Veliký i král Stanislav chtěl pouze zajistit, aby z tohoto vzkvétajícího obchodu dostal svůj díl také stát. A tak pověřil právníky znalé starých zvyků a dohod, aby se těmto smlouvám podívali na zoubek, zda by nemohly přinášet mnohem významnější zisk. Do lesů byli vypuštěni byrokraté jako Tyzenhaus s armádami úředníků a písařů, aby zde ověřili, jaký díl patří králi a co s tím lze podniknout, do vesnic v *puszcze* vtrhli vážení mužové v parukách, krátkých tmavých pláštích a s cvikrem, v místních krčmách zdomácnělo škrábání husích brků o pergamen a štekání německých povelů.

Karol Radziwiłł se svými sousedy nebyli rozhodně tímto vměšováním nijak nadšeni. Poniatowského měli za kariéristu, jenž si vysloužil trůn v Kateřinině posteli (připustme, že to nebyla snadná služba), a roku 1772 jejich nelibost přerostla v otevřenou vzpouru. Cenu, kterou Stanislav zaplatil za potlačení této rebelie s pomocí ruského vojska, byla krutá: postoupení obrovských oblastí země na východě Rusku, na jihu Rakousku a na západě Prusku.

Toto první ponižující rozdělení země paradoxně pobídlo krále a jeho rádce k ještě horlivějšímu reformnímu úsilí. Volba totiž stála zcela jasně - nové Polsko nebo žádné Polsko. Daňový systém, vzdělávací systém, hospodářský a dokonce i samotný politický systém, to vše se stalo předmětem radikálních změn.

V Litevsku se Tyzenhaus čile pustil do prvního statistického vyhodnocování královských lesů a vypracoval návrhy, o nichž hrdě hovořil jako o vědeckých plánech na kácení stromů a jejich opětovné sázení a vyhloubení koryt zanesených řek, tak aby bylo možné dopravovat stavební dříví do přístavů u Baltického moře. Není třeba zdůrazňovat, že touto svou činností si vysloužil nenávisť všech velkých držitelů pozemků z řad místní šlechty. Nakonec šlechta ztropila dost povyku na to, aby se jí ho podařilo zbavit, avšak jeho přesvědčení, že polské lesy by měly podléhat státu, přetrvávalo. Odborníků na lesní hospodářství začalo najednou přibývat jako hub po dešti. Zatímco dříve se velcí

aristokratiční majitelé lesů s touhou po okázalosti předháněli, kdo má lepšího tanečního mistra či smyčcový orchestr, nyní se s oblibou vytahovali svými vlastními lesníky, seriózně vyhlízejícími chlapíky, oslňujícími při procházkách lesem dvořany z Varšavy dlouhými přednáškami o roubování a binomickou klasifikací vzácných hub.

Někteří aristokraté šli ještě dál. Vyhrnuli si své mušelínové rukávy, pustili se do lesničení sami a publikovali výsledky správy svého majetku. Nejpůsobivější z těchto děl bylo napsáno první známou lesnicí v Evropě, Annou Jabłonowskou-Sapiehovou. Jiní majitelé lesů jako hnězdenský arcibiskup zřídili své vlastní lesní správy. Lesomilci v hedvábných krátkých kalhotách sahajících pod kolena se pouštěli do prudkých hádek o tom, zda je možno kácet stromy ještě před dovršením zralosti, zda je dobré provádět lesní probírky, kdy nejlépe znovu osazovat nebo zda by se mělo omezit či zcela zakázat vypalování kvůli těžbě potaše a dřevěného uhlí.¹⁶

Tento nástup racionalismu skončil stejně jako všechny ostatní polské reformy za vlády Stanislava II. Augusta Poniatowského. Čím vážnější se tyto reformy zdály být, tím méně se líbily Rusům, až se roku 1792 Kateřina začala cítit nově vyhlášenou konstitucí ohrožena natolik, že v koalici s ostatními dvěma mocnostmi, které se podílely již na prvním dělení, odkrojili z Polska další vydatné porce. O dva roky později, roku 1794, vyhlásil navzdory koaličním mocnostem litevský rodák a veterán americké revoluce Tadeusz Kościuszko na tržišti starého hlavního města Jagellonců, Krakova, polské povstání. Po odvážném, ale beznadějném boji, jenž se stal věčným tématem historie země, zmizely poslední zbytky Polska v chřtánu jeho sousedů a Białowieża, spolu s další litevskou *puszczou* na severu, Knyszyńskou a Augustowskou, nakonec připadly Rusku.¹⁷

Následoval krátký záchvat bláhové euforie, když v důsledku nevyvratitelného úspěchu napoleonských vojsk došlo v roce 1807 k vytvoření Varšavského knížectví a les se vrátil Polákům. Koncem jara 1812 na cestě do Ruska bivakovaly pod olšemi a břízami Białowieže polské jednotky, které tvořily zdaleka největší cizinecký kontingent Grande Armée. V *Panu Tadeáši* nechá Mickiewicz přistát dělovou kouli v hloubce lesa přímo k nohám užaslého zubra, polehávajícího „v mechu“: „Zbloudilý granát vře, točí se, víří, sviští, / až vybuchne jak hrom. Zubr se prvně v žití / lekl a ve strachu hloub do lesa se řítí.“ To jeho krajané byli odvážnějšího ducha. Litevská lehká jízda se čtyřrohými čapkami, které měli roku 1794 na hlavách Kościuszkovi sedláci, jako první 24. června překročila „svou“ řeku Něman a vjela do starého velkoknížectví. V prosinci se

potom její zbytky vrátily zpět. Ze třiceti tisíc vojáků, kteří tvořili Pátý polský sbor, jich pouze sto dvacet šest přežilo hrůzy u Borodina, vjezd do předem vypálené a opuštěné Moskvy, trpký ústup a peklo bitvy u Bereziny. Čtyři pětiny celé polské divize Grande Armée zahynulo během jediného tažení.

Białowiežu roku 1813 znovu obsadila ruská vojska a po následující století zůstala v osobním vlastnictví carů. Přestože vídeňským kongresem bylo ustanoveno pseudo-autonomní Polské království, jemuž nepřímou vládu ruský panovník, doslova celé Litevsko bylo pohlceno Ruskem, včetně pohraniční pralesní oblasti i s městy Grodno a Kovno, ležícími na řece Něman, včetně o mnoho jižněji položeného Białystoku. Je možné, že tento posun hranic měl něco společného právě s lovem. Již dávná předchůdkyně Alexandra I., carevna Alžběta, dostala darem od pruského krále dva zubry a pověst Białowieže jako loveckého ráje byla v Moskvě jistě známá. Kupodivu však – a nikoli naposledy – nebyla péče o les svěřena Rusům, nýbrž pobaltským Němcům. Litevský guvernér, baron von Benningsen, snad znalý toho, že u německých dvorů 18. století bylo lesnictví již zavedeným vědním oborem, jmenoval do vedení lesní správy lidi se jmény jako Plater či Henke, a ti najímali absolventy nové lesnické školy založené roku 1820 ve Varšavě. O jejich činnosti se poprvé začalo psát také v časopise, příhodně nazvaném *Sylwan*. A zatímco jeho stránky plnily především střídavě odborné informace, péče o *puszczu* začínala mít i jiný rozměr než pouze lesnický. Když se nedostávalo jakýchkoli přímých prostředků politického sebevyjádření, musela funkci národní historie jako živitelky polsko-litevského odkazu převzít historie přírodní. Ve stínu romantického uctívání přírody sloužilo vědecké zaznamenávání a klasifikace flory a fauny lesní krajiny jako jakýsi kradmý způsob oslavy krás rodné vlasti.

Jeden z těchto pečlivých Pobalťanů, Julius von Brincken, Němec původem, avšak Polák výchovou (nadán jak vědeckou důsledností, tak poetickou duší), přišel do Białowieže v září 1820. Přestože pro něj nebyly rozlehlé lesy žádnou novinkou, to, co zde spatřil, jej zcela ohromilo. Jak napsal ve svých *Pamětech*, byl to dokonalý obraz starověké Sarmatie: zalesněná Arkádie, jaká i v těch nejdřívejších pruských a saských oblastech byla již dávno minulostí. Jak civilizace vytrvale postupovala na východ, celé druhy (los, rys a zubr) se před ní uchýlily do těch nejneprostupnějších lesů. Stará Arkádie byla podle řeckých autorů, jako byl Pausaniás, místem beze stopy civilizace, kde se to jen hemžilo divokými kanci a kde lesní lid měl bliže ke zvířatům než k lidem.

Byla Białowieža litevskou Arkádií? Lidské exempláře, které zde pozoroval, jistě připomínaly nějakým záhadným způsobem přeživší pozůstatky z minulosti,

neboť lidé z lesa se svými ořechově hnědými, větrem ošlehanými tvářemi a v krátkých, barchetových kabátech očividně nebyli skutečnými nevolníky, bez ohledu na svůj oficiální právní status. Jak předpokládal, stejně jako jejich pohanští litevští předkové upřednostňovali i oni nepokrytě arkadský lovecký a sběračský život před dřinou na polích. Jejich obydlími, jež se nacházela někdy hluboko v lesích, byly větrem ošlehané chaty z modřínového dřeva se střechami pokrytými žitem. A jejich záhadné znalosti o pralesu byly tak důvěrné a podrobné, že jim umožňovaly žít se zcela plnohodnotně těmi nejšťavnatějšími divokými houbami, silně vonícími drobnými jeřabinami, rostoucími v bažinách, které zavařovali a uchovávali v kamenných nádobách, vonným medem divokých lesních včel, širokými listy štovíku a cibulkami divokého česneku. Lesníci, hajní a honci, účastníci se královských lovů, měli za mizivou částku, kterou každoročně platili vládě, dovoleno zabít jakoukoli zvěřinu ve svém revíru (kromě losa a zubra), a tak měli spížírný přeplněný kančím, sobím, zaječím a medvědím masem. Kožešiny z vydry, jezevce, hranostaje, bobra a kuny, které prodávali cestujícím obchodníkům, nebo je sami odváželi na vozech do Hajnowky či až do Grodna, jim potom více než pokryly jak náklady na licenci, tak na sametovou vodku s marcipánovou příchutí „zubří trávy“.

Čím déle von Brincken v Białowieži byl, tím více sílil jeho vnitřní zmatek. Celá jeho osobnost a intelekt byly utvářeny osvícenským kultem rozumu. Jeho profese oficiálního lesníka, natož pak akademická literatura a prosperita carovy velké říše, to vše jednoznačně vyžadovalo, aby veškerou sentimentalitu, veškerý temný romantismus odložil stranou. Smyslem Białowieže a podobných oblastí v Litevsku (kdoví kolik se jich tu nacházelo) byl především výnos, potenciál, podnikání. Jediné, co vyžadovaly, byla pevná řídicí ruka s vědeckým přístupem. Ruská vláda se již zbavila nespolehlivých *starostů*, jejichž prostřednictvím si mohl kterýkoli venkovský šlechtic dělat s pozemky a lesy, co chtěl, a výnos strkat do vlastní kapsy, avšak bylo třeba zde zavést nějaký logický systém. Stát měl dohlížet na to, aby se potaš a pryskyřice těžily a vyráběly regulovaně, pouze na k tomu určených místech, aby dřevo bylo káceno pouze podle řádných pravidel *gardinage* a v oblastech, z nichž je možné je smysluplně dopravit po silnici či řece. A lesníkům bylo třeba zakázat střílet po všem, co se jen hne, jen kvůli pár rublům či kopějkám, neboť takto by brzy zcela vyhubili celá stáda zvěře. Místo toho jim mělo být nakázáno, že kožešiny smí odprodávat pouze úředníkům z lesní správy, že budou placeni od kožešiny, přičemž počet takto každoročně získaných kožešin měl být omezen. Chaos měl být vystřídan disciplínou.

A pak tu byl prales sám – nádherný a hrozivý. Von Brincken dosud nic takového neviděl. Kromě buků tu bylo všechno ostatní – jasan, osika, javor, dub, lípa, vrba, bříza, jilm, habr a brslen, borovice a jedle. To vše tu rostlo v naprosté změti, v obrovské botanické márnici tlejících kmenů, kořenů a větví. Ta nepravidelnost byla strašlivá, vznešená, dokonale nedokonalá. V dodatku své knihy samozřejmě uvedl, že je zde zapotřebí lesnické metodiky, díky níž bude za nějaký čas – a vzhledem k velikosti a neuspořádanosti celé oblasti za *velmi dlouhý čas*, možná i za jedno a půl století – možné vybudovat jakous takous hierarchii. Jednotlivé druhy budou řazeny k sobě, tak aby ty vhodné ke stejnému účelu, jako například k lodařství, mohly být přehledně a snadno sklizeny v určený čas společně, zatímco druhy vhodnější jako stavební materiál porostou zase jinde. V takovémto ideálním systému by stromy byly odstupňovány podle věku, takže lesníci by nemuseli bloudit lesem a hledat vyzrálé či jiné stromy, jichž bude třeba pro ten který účel. Stromy požadovaného druhu a stáří by prostě jen stály seřazeny v úhledných šicích, připraveny na povel vykročit.

Nikdo ho v té době nemohl obvinít ze zanedbávání jeho povinností, z toho, že nebere co nejúzkostlivěji v úvahu všechny požadavky lesního hospodářství.

Byl tu však ještě druhý von Brincken, který naslouchal větru pohvizdujícímu mezi stromy, když ležel v ložnici své dřevěné chaty na kopci, který žasl nad obrovskými kmeny jilmů a bříz, který s ohromením napočítal na jedné staré lípě osm set patnáct letokruhů a nato mu na mysli vytanuly strašlivé obětní obřady pohanských Litevců, o nichž četl ve starých kronikách, cary masa rozvěšené po větvích lípy jako oběť na usmířenou bohům stromu.¹⁸ Když se údolíčkem přehnala bouře, slyšel von Brincken venkovany zmiňovat jméno pohanského boha hromu a blesku Perkúnase, jemuž byl zasvěcen dub. Přes veškerou primitivní divokost pralesa však za jeho velekněze a ochránce považoval sám sebe.

K zubrovi cítil čistou lásku, obdiv, který nedokázal zakrýt ani suchý oficiální sloh jeho *Paměti*. I při lovu je pronásledoval s vášní obdivovatele. Když jedl jejich maso, vychutnával zvláštní lahodnost uzeneho zubřího osrdí či pižmový vývar z kostí, a činil tak s rozkoší a vděkem. Ale nejraději ze všeho je počítal.

S tímto úkonem vždy musel počkat na první sníh. Zubří byli tvorové s pevnými návyky, a když v mrazivém vycházejícím slunci vyráželi z jednoho místa na jiné a hledali divoké lískové ořechy, brsleny či mladičké habry, které patřily k jejich oblíbené zimní stravě, zkušený lesník věděl, kterou cestou se pustí. Von Brincken pro ně kůly vyhradil spolehlivý přechod z jednoho lesního sektoru do druhého, a potom je počítal podle otisků kopyt. Občas dokonce viděl

rodinky s tmavě čokoládovou zimní srstí na jejich ranním pochodu. A přestože si o přísně vědecké povaze své sčítací metody nedělal žádné iluze, roku 1828 sebevědomě publikoval číslo sedm set třicet dva, včetně devadesáti tří telat, tedy počet více než dvakrát přesahující populaci, která přežila nástrahy napoleonských válek.

Von Brincken respektoval tvrdohlavost těchto zvířat a chápal i jejich náladovost, která se měnila s ročním obdobím. V zimě bylo možné narazit na býka rozkročeného přes lesní cestu, který se z ní prostě nehnu, a pokud se k němu člověk přiblížil na méně než dvacet kroků, koledoval si, že na něj zubr zaútočí rychlostí téměř padesát kilometrů v hodině. Prostě tam jen stál bez sebe-menší známky plachosti, natož strachu, naprosto lhostejný k povozům i lidem, a často se k nim v čirém pohrdání natáčel svým ohromným pozadím. V takových případech nezbývalo než čekat, až zase odtáhne zpět do lesa, nebo se vydat nějakou obrovskou oklikou. Masivní spletenec svalů a kostí jejich těl v něm vyvolával úctu. Popisoval, jak jednoho sedmiletého býka, kterého zastřelili z dvaceti kroků do hrudi, muselo nakládat na povoz šedesát chlapů, nebo jak se koně lovců, uzavřené v ohradě, náhle střetli se stádem zubrů a jak se tryskem dali na útěk, při kterém zcela rozbili ohradu.

Jednoho zabitého mladého býka si von Brincken vyčlenil za účelem pečlivého anatomického studia. S pomocí průměrky přesně změřil vzdálenost od kořene rohů až ke kořeni ocasu, od kořene rohů k čumáku, obvod hrudi a břicha, šířku nozder, délku tlustého a tenkého střeva (tlusté měřilo 16,5 metru, tenké 38,5 metru), zkrátka změřil vše, co se změřit dalo. Von Brincken v tom však kromě vědeckého zájmu spatřoval také záležitost cti. Některé autority ve svých pojednáních nepodloženě stavěly amerického buvola co do velikosti nad evropského zuba, aniž by se namáhaly ověřit si jeho skutečné, impozantní rozměry, a von Brincken tedy svými měřeními hodlal uvést jejich tvrzení na pravou míru.

To však nebylo to nejhorší. Dva titáni osvěcenského přírodopytu, Linnaeus a Buffon, kteří se jinak neshodli doslova v ničem, byli v tomto případě vzácně stejného názoru. Oba totiž tvrdili, že zubr byl pouhou divokou variantou domácího dobytka a že jeho brada a dlouhá srst na břicho nejsou skutečnými charakteristickými znaky, nýbrž pouhými rysy spojenými s příslušným klimatem a životním prostředím. Oba shodně tvrdili, že zubr ve skutečnosti není samostatným druhem. Tímto jejich taxonomickým dogmatem, které nebylo založeno na absolutně žádném přímém pozorování, von Brincken pohrdal. Upozornil na to, že jejich tvrzení se ve skutečnosti netýká zuba, ale divokého

skotu, neboli pratura, zvířete s hustou srstí, které se kdysi vyskytovalo v lesích východního Německa, Litevska a Ruska, ovšem nyní zde již nežije, a že polština chápe rozdíl mezi těmito zvířaty daleko lépe než zmínění ctihodní zoológové, neboť pratur je v polštině *tur*, zatímco zubr vždy *žubr*. To, že zubr nemá s domácím dobyttem ani vzdáleně nic společného, dokládá příběh osiřelého telátka, které se lesníci snažili přinutit sát mléko z krávy a posléze z kozy. Tele zuba odmítalo tato domácí zvířata se značným odporem, a nakonec dalo přednost lidskému pokrmu, obilné kaši z talíře. Když byl potom po několika letech učiněn pokus spářit tuto samici se špičkovým býkem, zubr reagoval na námluvy tak, že na býka zaútočil. Tolik tedy k údajnému původu zuba v domácím skotu.

Čím více zde viděl, čím více psal, tím více byl von Brincken oddán svébytnosti zuba a jeho jedinečné domoviny v litevském pralesě. Když Prusové obsadili oblast kolem Białystoku, s neskrývaným potěšením napsal, že se pokusili vylákat zvířata z Białowieži. Neúspěšně. Zubři, kteří byli převezeni do Německa za saských králů, se v Německu bez výjimky přestali rozmnožovat a von Brincken dospěl k závěru, že zvířata potřebují k životu ono jedinečné prostředí, který jim prales nabízí, druhy bylin a trav, jež se nenacházejí nikde jinde – *parzydolo*, královna lučin, nebo *zaraza*, trpký pryskyřník, který nejenže domácímu dobytku nechutnal, ale navíc mu působil zažívací potíže, či směs kůry jasanu a lipových semen, jimiž si zvířata zpestřovala stravu.

Baronu von Brincken, *conservateur-en-chef* národního lesa polského království, rytíři řádu sv. Stanislava (druhé třídy), hrozilo, že se přes veškeré své vzdělání stane romantikem.

Důvodem nebyli pouze zubři. Les po staletí představoval útočiště pro živočišné druhy, jež na západě podlehly v boji s lidským osidlováním a kolonizací. Například velký los ve von Brinckenových spisech figuruje jako romantické zvíře *par excellence*, pohany uctívané jako božské, a ve své zarputilé osamělosti a „melancholii“ stranící se dokonce i zuba jako příliš společenského tvora. Od vrcholného středověku vymizel los z německých lesů na východ. V jednom okamžiku byl los ohrožen jedním z typicky výstředních nápadů cara Pavla, jenž si umínil odít svou ruskou jízdu do kalhot z losí kůže, avšak naštěstí pro losa carova opičí lebka pukla úderem malachitového těžítka, vedeného rukou palácové stráže, a tak se mohla tato obrovská zvířata znovu pást mezi osikami a jasanem v bezpečí hlubokých lesů Białowieže.

Tento les se lišil od všech ostatních a stejně se lišilo i jeho obyvatelstvo. Vlci, černí medvědi a rysové, kteří žili v doupatech pod pařezy, draví ptáci, orli a sovy,

byli větší a divočejší než v Německu a v Čechách. Litevský bobr byl na rozdíl od osvícenského ideálu zvířat, pilného a precizního vodního inženýra, spíše lajdák, který hromadil kusy stromů a větvi neuspořádaně u řeky a nenamáhal se žádnou stavbou přehrad a obydlí. Jak napsal von Brincken, jenž po celou dobu zůstal k místním savcům velkorysý, bylo chybou civilizace, která lovila a pronásledovala bobry, že si nakonec začal stavět spíše jen primitivní douputa.

Nikdy už se nedozvíme, zda baron inklinoval k tomu stát se domorodcem a zda hodlal napodobit litevského bobra tím, že se uchýlí k životu založenému na improvizaci v prostředí lesa. Neoblomně sebevědomé plány na organizaci hospodářství v této oblasti, které tvoří doplněk jeho knihy, napovídají, že spíše nikoli. Přes veškeré pokusy v něm nakonec nad romantickým ochráncem životního prostředí ve volné haleně zvítězil vládní byrokrat v naškrobeném límečku. Ve druhé polovině 19. století se von Brinckenova vize pralesa, ukázněného do role výnosné plantáže produkující stavební dříví, až nebezpečně přiblížila svému naplnění. Protože se však zároveň výmluvně rozepisoval i o mystickém významu *puszczy* jako posvátného hájemství lesní minulosti, jádro Białowieže bylo před těmito snahami uchráněno. Lovecká chata na kopci byla přestavěna v poněkud velkolepějším stylu, vesničané byli najati na plný úvazek jako lesníci a hajní. A přestože sem vladaři ruského impéria, od cara Mikuláše I. až po generálního tajemníka Nikitu Chruščova, po více než následující století a půl s oblibou jezdili na okázalé královské hony, srdce lesa zůstalo v jistém smyslu zcela netknuté, neproniknutelné, nepodmanitelné.

II. Poslední nájezd

19. listopadu 1830 vypukla ve Varšavě revoluce v polském stylu. Jedna skupina povstalců vtrhla do paláce Belveder a pokusila se zavraždit carova bratra a regenta, velkoknížete Konstantina, a druhá skupina se pokusila přepadnout ruská kasárna v Łazienkách. Oba pokusy byly zřezované, ale z městského arzenálu získala Varšava dostatek zbraní, aby se jí v záplavě vlasteneckého hněvu podařilo Rusy vyhnat. Varšavu následovala i většina země, a jak to tak v podobných situacích bývá, mezi tvrdou reakcí (ze strany Moskvy) a revolučním nadšením (ze strany Polska) nebylo možné najít jakýkoli smír. A tak byl v lednu 1831 car formálně zbaven trůnu polského krále a po tomto odvážném činu následovalo devět měsíců zoufalého boje s neustále narůstajícím ruským vojskem. Po několika počátečních vítězstvích byl u Ostrolenky poražen hlavní voj pol-

ské armády a smyčka kolem Varšavy se utáhla. Poslední povstalecké jednotky dotáhly tento boj do krajnosti a pod velením generála Sowińskiego, jenž měl jednu nohu dřevěnou, se stáhly na hřbitov u Wole, kde doslova zasypaly svými těly hroby předků.

Poláci za tento boj zaplatili krutou cenu. „Polské království“, ustanovené vídeňským kongresem jako ruský protektorát, přestalo existovat. Během divokých represí, jež následovaly, byly popraveny stovky lidí, tisícům starých polských a litevských šlechtických rodů byl zabaven majetek a jeho členové byli posláni na hrůzný trestný pochod do dalekého sibiřského vyhnanství. V lesnaté oblasti Podlasia se do hlubokých lesů uchýlili partyzáni, mezi nimi i Emilie Platerová, vojačka, z jejíž rodiny pocházeli na počátku 19. století úředníci lesní správy, zatímco v otevřené krajině visela na šibenicích mezi poli s dozávajícím žitem těla otrhaná příčinlivými vránami.

V době vzplanutí tohoto listopadového povstání byl básník Adam Mickiewicz v Římě a dokončoval své verše *Polské matce*:

„Poraženému na hrob pomník dají:
tři břevna šibenice; kázání
nahradí krátké ženské zaštkání
a dlouhé noční rozhovory v kraji.“¹⁹

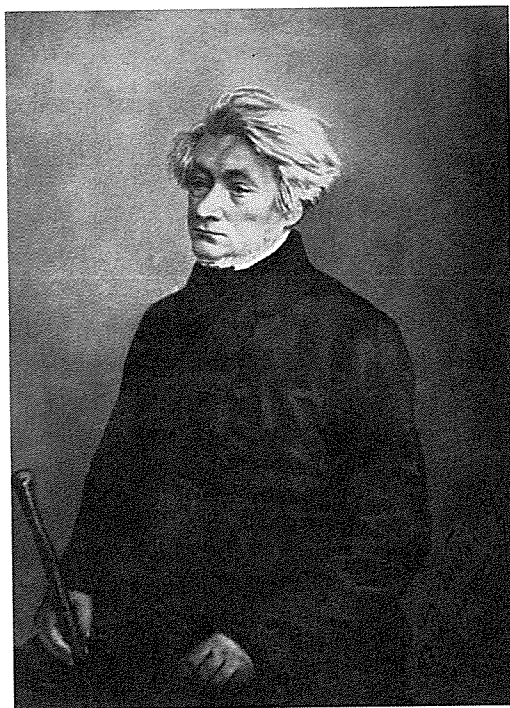
Přestože celé své mládí strávil Mickiewicz ponořen do podobného truchlení, neskočil na nejbližší poštovní dostavník směřující na severovýchod. Velmi dobře totiž věděl, jaké útrapy národ s největší pravděpodobností čekají, a tak když se nakonec vydal na cestu z Říma, zamířil do Paříže, aby zde shromáždil pomoc a dal dohromady podpůrný výbor. Teprve poté odcestoval na východ, do tehdy pruské Poznaně, právě včas, aby se zde přivítal se svým bratrem Františkem, který sem utekl před katastrofou se skupinkami zdeptaných uprchlíků. Básník rozhodně nepatřil mezi zbabělce, ale nikoli bezdůvodně se domníval, že svůj vlastní díl neštěstí si bohatě vybral již dávno. Roku 1823, když učil v Kovně, byl zatčen jako člen spolku „filaretů“, což byl jen jeden z obvyklých romantických čtenářských klubů, plných studentů rozdychtěných potlačovaným vlasteneckým citem a vodkou povzbuzovanými přísahami o položení oběti na oltář vlasti. Po půlroce ve vězení a půlroce domácí vazby musel do vyhnanství v Rusku. Nejednalo se o trestaneckou kolonii v tundře. Mickiewicz se rozloučil s přáteli na rozlučkovém večírku plném písní a slzavých objetí a následujících šest let žil postupně v Sankt Petěrburku, Moskvě a Oděse,

zahrnovaný obdivem spisovatelů, jako byl Puškin či Bestužev, kteří tu také neměli zrovna na růžích ustláno, neboť ať již seděli v zakouřené kavárně, čítárně či v operní lóži, stále měli za zády neohrabané carské špehy.

A poté, roku 1829, dostal Mickiewicz zcela nečekaně povolení vycestovat. Odjel na jih do Itálie, kde se již nacházely kolonie polských emigrantů, permanentně zde truchlících po vlasti při pijatikách a nočních mazurkách, které tu pomalu tancovali před rozesmátými, nechápajícími Římány. V salonu madame Khlustinové se Mickiewicz setkal s Jamesem Fenimorem Cooperem, který byl již tehdy nejslavnějším spisovatelem Ameriky díky svým prvním dvěma románům o zálesákovi Kožené punčoše, *Průkopníci* a *Poslední Mohykán*. Litevský bard a spisovatel z Westchesteru se poté spolu vydávali na vyjíždky po *campagna* a je více než pravděpodobné, že spolu hovořili o nejslavnějším ze všech autorů, kterého oba vášnivě obdivovali, o Walteru Scottovi.²⁰

Mickiewicz měl v té době samozřejmě již zformovanou a silně individuální literární identitu. Jeho Litvu rozhodně nebylo možné zaměnit se skotským pohraničím či Adirondackým pohořím. Dlouhé básně, které psal v truchlivém dozvuku neúspěšného povstání, čerpaly ze všech jeho národních vizí, lhosten-

no, zda šlo o přežití kultu litevských pohanských duchů v *Otcově návratu*, nebo o prozřetelný obraz křesťanského mučednictví a spásy v *Knihách poutnictva polského*. A přece je Scottův vliv v Mickiewiczově díle cítit, především ve skvostném středověkém eposu *Konrád Wallenrod*, v popisu častých změn poddanství a loajality v pohraničí během neustávajících bojů. Báseň pojednává o litevském chlapci, uneseném a vychovávaném německými rytíři, který se vypracuje na velmistra řádu, aby mohl rytíře

Adam Mickiewicz (foto Nadar)

úmyslně přivést do záhuby ve své vlasti, a sebevražedným činem tak dokonat pomstu. Tragická témata nuceného vyhnanství, lichocení a infiltrace, přetvářka, to vše, samozřejmě, přímo odrazilo Mickiewiczovy vlastní prožitky v Rusku a jeho komplikovaný vztah ke krutému trestu cara *bátušky*. Ve Varšavě si nově generace studentů půjčovaly *Wallenroda* jako historickou alegorii a tiše ji recitovaly ve svých pokořených duších.

Později se Mickiewicz setkal s Jamesem Fenimorem Cooperem znovu, ve svém pařížském vyhnanství. Američan našel smysl své práce v deklaraci nezávislosti pohraniční oblasti na whigovském dobývání půdy, zosobňovaném jeho otcem. Starý Cooper vymýtil v divočině plochu, na níž postavil osadu a nazval ji Cooperstown. Mladý Cooper naproti tomu vytvořil Nattyho Bumppoa, zálesáka a mudrce, znalého moudrosti, která je nositelem civilizace odepřena.²¹ Není proto nijak překvapivé, že Polák a Američan jeden ve druhém viděli spřízněnou duši. Cooper začal za Lafayettovy pomoci pracovat v Paříži, organizoval Výbor pro Polsko, zatímco Mickiewicz, jemuž snad v hlavě zároveň zněly i živé melodické Puškinovy verše, psal své vlastní mistrovské dílo o zachování původního rázu lesní krajiny, *Pana Tadeáše*.

Romány o Kožené punčoše i *Pan Tadeáš* oslavují světy, o nichž autoři věděli, že patří minulosti. Zároveň však doufali, že duch zosobněný v jejich dílech o harmonii mezi člověkem a krajinou – věčný kodex bratrství, křivd odčiněných nesobeckým jednáním – by mohl být nějakým způsobem přenesen do budoucnosti národa. I kdyby divoce rostoucí lesy byly přeměněny na pochmurně ukázněné řádky stromků rostoucích pouze za účelem jejich průmyslového zpracování pro potřeby města, i kdyby měly být všechny lesy zcela vykáceny, vzpomínky na čistotu lesa mohou přežít v jejich dílech jako skryté srdce národní identity.

Nejkomplikovanějším rysem *Pana Tadeáše* je jeho časová struktura. Jedná se o propletenou směs vzpomínek a očekávání, které končí v nadšeném, optimistickém duchu, avšak v kritickém bodě, v roce 1812, o němž všichni čtenáři vědí, že skončil tragédií. Mickiewiczovo dětství v okolí Nowogródeku a roky, jež strávil jako student a učitel ve Vilně a v Kovně, mu poskytly krajinu a společnost, které vetkal do zářivé tkaniny svých poetických vzpomínek na Litvu. Mladí šlechtici, stojící v centru básně – pofranštěný hrabě Horeško i sám Tadeáš z nepřátelského rodu Sopliců – jsou však svázáni historicky předurčeným osudem, dávnými vzpomínkami na vzájemné křivdy, osobní, rodinné a národní. Tadeáš je synem Jacka Soplici, jenž se ucházel o dceru pana Horeška, ale byl náležitě odmítnut talířem černé polévky. Aby se pomstil za tuto urážku,

přidává se Jacek během Kościuszkových bojů k Rusům a Horeška zabije. Poté chce napravit svou zradu a po zbytek života bojuje jako vlastenec po boku Francouzů. V ději básně se objevuje přestrojen za bernardinského mnicha. Svěho syna Tadeáše pak pojmenuje po generálu Kościuszkovi, kterého zradil.

Od tohoto okamžiku je *Pan Tadeáš* příběhem o válce paměti. Rodinný spor, živený trpkými vzpomínkami, přerůstá v otevřenou bitvu, „nájezd“ či vojenskou výpravu jednoho rodu proti druhému. Útok na Tadeášovo sídlo vede Gerváz, šedivý sluha Horeškovy rodiny, který nedokáže zapomenout ani odpustit Soplicovu zradu. A právě když má sídlo padnout a nastat zabíjení, vstoupí mezi obě rodiny svár závažnější – svár mezi Polskem a Ruskem.

Stejně jako ostatní velcí romantičtí autoři historických románů, Walter Scott a Victor Hugo, i Mickiewicz umísťuje děj svého příběhu do domu, jehož drolicí se zdi v sobě nesou vzpomínky. Starý zámek strýce, soudce Soplici, do něhož se Tadeáš na začátku příběhu vrací, celý prostupuje žárlivostí; polozbořené sídlo, jehož zpochybňované vlastnictví štvě oba rody proti sobě. Avšak v básnickově pojetí je nositelem vzpomínek, toho, co je sice pohřbeno, avšak nezůstává v zemi, především krajina, příroda, jež stále žije kupředu, od jednoho ročního období k dalšímu, od zrození přes smrt ke zrození, lhostejná ke státním převratům a hašteření rodů.

Skutečně hrdinnými dějepisci dramatu jsou stromy. Jejich starobylost jim dodává autoritu, která překlenuje generace polské historie, a ve svých lesních zákoutích skrývají hodnoty, jež udržují Litvu – jak její ideu, tak i území – při životě. Mickiewicz je oslovuje důvěrně jako své předky, rodinu, přátele, zároveň však uctivě jako pilíře nepsané, ustavující konstituce:

„Vy Litvu velkých knížat pamatujete si,
svitežské, ponarské a kušelevské lesy!
Na hlavy v korunách kdys dopadal váš stín...

[...]

Vy hvozdy! Naposled holdoval ve vás lovu
poslední král, jenž nosil čapku Vitoldovu,
z Jagellů poslední bojovník šťastný v bitvě
a také poslední monarcha-lovec v Litvě.

Vy stromy země mé! Zda ještě nebe dá mi,
abych vás uviděl, vy staří moji známi?
Zda ještě najdu vás? Zda ještě žijete,
vy, v jejichž stínu jsem vyrůstal z dítěte?

Zda žije velký Baublis, v jehož dutině,
staletí hlované, kol stolu k hostině
najednou dvanáct jich usedlo jako v sále?“²²

Takovéto stromy ztělesňovaly svobodu a zároveň legitimitu. Oním „posledním králem“, jenž nosil „čapku Vitoldovu“, byl Zikmund August (1548–1572), který byl obřadně korunován knížetem litevským a králem polským, neboť mu byl na hlavu posazen *kołpak*, kožešinová čapka předků. Občas stromy také vystupují v prastaré kontinuitě tohoto příběhu jako kněžský strážce a rádce. Oním „velkým Baublisem“ je obrovský dub na Paszkiewiczově panství, uctíváný ve starobylé Litvě jako posvátný strom. Jeho dutý kmen byl vydlaban a uvnitř byly vystaveny litevské pamětihodnosti. Bylo to slavnostní místo, kde „najednou dvanáct jich usedlo jako v sále“, a zároveň muzeum paměti národa. Dodnes návštěvníci národního parku v Białowieži mohou složit poklonu dubům, jež byly oficiálně prohlášeny za „národní památky“. Jsou pojmenovány po dávných králech Polska (Alexandr, Jan Sobieski, Stanislav August apod.), ale jejich spřízněnost s uvedenými vladaři je, na rozdíl od bitevních lodí pojmenovaných po generálech a admirálech, skutečná, neboť pět set až šest set let staré stromy jsou jejich opravdovými současníky, jejich průvodci v prostoru i čase.

V lesních světlínách se tříbí a vyjasňuje lojalita a identita. Venkovská společnost z domu Tadeášova strýce si vyjde houbařit do lesa a znalecky se soustředí na „žluté čišky / v litevských písničkách tak opěvované lišky“ a další houby. Dva z této společnosti však o sběr hub příliš velký zájem nejeví – pohledný mladý hrabě a stárnoucí blazeovaná Telimena, která se místo na houby soustředí na to, aby uhnala Tadeáše. Aby dali okázale najevo, že jsou na jiné úrovni než balíkovská šlechta z venkova, začínají spolu hovořit o Itálii: „Úchvatné, klasické tiburské kaskády! / [...] Však u nás! Copak tu je?!“

„A začli chválu pět na mraky, na obzor,
na moře, na vítr, na majestátnost hor,
a jak to světoběžníci už dělávají,
chválili cizinu, smáli se svému kraji.
A přec dokola se prostíral, šuměl, rost
nádherný, dumavý litevský les a hvozd!“²³

Tadeášova galantnost se náhle přesunuje od kokety k vegetaci, když se postaví na obranu své domoviny. Ano, říká, i on viděl v botanické zahradě ve Vilně

ty vychvalované jižní stromy, dlouhé hubené cypřiše, a „zakrslé citrony se zlatavými plody / a nalakované, nízké a bachraté, / jak ženy ošklivé, malé, leč bohaté“, nad něž je však „krásnější ta břizka nevinná, / která jak matička, když pláče pro syna“. Telimena, jež však tuto otázku bere až přespříliš vážně, odsekne, že to je „soplicovský vkus, typicky venkovský“. „Soplicové taky / věří jen na Polsko, na vlast a na Poláky.“²⁴

To vše je však pouhé škádlení na okraji lesů. Skutečné jádro příběhu se rozvíjí v jádru lesa. Jde, jak jinak, o lov - litevské drama posvátného násilí, ověřování připravenosti na boj. Žádný autor před Mickiewiczem nepopsal etiologii starobylého lesa tak živě a neusiloval ani o vyjádření proměnlivých pásem světla a tmy. Lesy jako Białowieża jsou dodnes zázrakem rozmanitosti. Lesy, které člověk formuje kácením a výsadbou stromů, jsou pouze monotónními, strohými řadami jehličnanů připravených ke sklizni. Staré, netříděné lesy vytvářejí svá vlastní přirozená pásma mýtin porostlých divokou trávou. Kácením stromů bobry a spásáním mladých stromků jeleny či zubry vznikají prořídla zákoutí a světliny, kde se může zvěř dále pást, než tyto mezery opět zahladí vegetace. I v samém srdci lesa vytváří smrt velkého dubu dočasnou díru ve více než třicet metrů vysokém koberci větví a listů, skrz niž může sluneční světlo kropenatě osvětlovat dno lesa, tvořené kapradím, mechem a vrstvami listů, ovšem tu a tam rovněž ozdobené drobnými zlatými a bílými kvítky. Velká část lesů leží pod vodou. Kmeny spadané přes koryta potoků vytvářejí černé tůně, šest metrů hluboké, a zapáchající rašeliniště plné žab a sekavců, pokryté šedým povlakem řas, z něhož na jaře a v létě trčí stébla kosatců a měsíčků jako chomáče vlasů na jinak holé hlavě.

A dosud žádný ze spisovatelů písícih o přírodě se neubráníl tomu, aby se tvářil v tvář prapůvodnímu lesu neuchýlil k architektonické terminologii. Skutečně, jelikož bylo těžké vizuálně či verbálně vyjádřit přírodu termíny zbavenými jakékoli kulturní asociace, bylo nitro lesa obvykle pojímáno jako životní prostor, sál s klenbou. V litevském pralese jsou stromy přítomny ve všech možných stadiích růstu a rozkladu, jejich svislé sloupy všude křížovány vodorovnými vyvrácenými kmeny a křivé, ohnuté větve připomínají obloukové portály vedoucí do nějaké velkolepé síně s klenbou. Suky a pahýly na sebe berou podobu bohatě řezaných ozdobných knoflíků a křížových kytek - neuvěřitelných a fantastických tvarů, jimiž byli posedlí romantičtí malíři od Hudson Valley až po Skandinávii. Jak však upozornil Mickiewicz, tato architektura často leží v troskách:

*„Dole jak trosky měst: tu vyvrácený dub
vyčnívá ze země jak obrovitý srub;
o něj se opírá jak zbytky stěn a vrat
spleť trámů prohnílych a větovitých klád.“²⁵*

Báseň vystupuje přes tyto trosky zničených oblouků a kleneb, přes divoce rozlámané, na třísky rozdrčené stromy, a jak se noří hlouběji do lesů, její slovní zásoba začíná čerpat ve vojenské terminologii: stromy se formují do „hradeb“ a „barikád“, na vetřelce jsou namířeny palisády s bodci, za nimiž „dlí vládci lesa, kanec a medvěd a vlk“. Báseň se poté zastavuje na prahu této prapůvodní země nikoho, kde světlo zmírá, ticho je absolutní, přerušované občas pouze datly, kteří se v Białowieži ozývají ozvěnou o síle výstřelu, a chvatným úprkem veverky, jež jako civilista hledá bezpečí mezi sutinami, než vypukne palba.

Tadeáš se k lovu přidává později, spolu s mnichem, svým přestrojeným otcem, jenž stále vykonává svou službu bedlivého strážce, a zamíří přímo do hluboké *puszczy*. Mickiewicz náhle opouští svůj lyrický popis, aby navodil představu jiného, strašlivého světa, „lesní litevské hlubiny“, zákoutí smrti a temnoty. Mraveniště, sršní hnízda, zlostné trny a ostružiní chrání terén, který básník popisuje jako znetvořený: „stromům kolem list i kůra ohnívá / holé a zakrslé, červivé zaživa / omšelé haluze až k zemi skloněné / a kmeny zkroucené choroshi zvrásněné.“

Všechny tyto překážky kulminují hustou mlhou, za níž se „podle pověsti“ nachází prapůvodní ráj, skutečná biblická archa zvířat i ptáků, od každého druhu aspoň pár. „Docela uprostřed, tam mají prý svůj dvůr / tři vládci všeho lesa: medvěd, zubr, tur.“ Jejich potomstvo je z této skryté kolébky, již lovci nazývají „vlastí“, vysíláno ven, ale archetypní zvěř stále setrvává v jakési zoologické utopii:

*„Prý dobře žije se v zvířecím polesí,
neboť v svém království zvěř sama vládne si;
je nedotčena lidskou civilizací
a nezná vlastnictví, jež náš svět rozvrací,
nezná boj, souboje, válku a revoluci.
Jak v ráji dědové, tak dneska žijí vnuci.
Třeba jsou divocí, je mezi nimi shoda
a nikdo nikoho nekousne, nepobodá.
I kdyby člověk se ocit v té zemi šelem,
prošel by živ a zdrav, nebyl by nepřitelem.“²⁶*

Avšak tato ohleduplnost není bohužel opětována. Medvěd, jenž vylákán vidinou lesního medu zabloudí za hranice ochranné tvrze, se stává kořistí lovců. Oba mladí muži, hrabě a Tadeáš, vystřelí po útočícím zvířeti a minou. Zvíře se již chystá skalpovat svými drápy světlovlasou lebku hraběte, když vtom se objevuje starší trojice, služebníci a správci obou zneprátených rodů, a vypálí smrtící výstřely. „Vojský“ nato zatroubí fanfáru na svůj zubří roh. Hudba, povely psům, ostrý štěkot, zahřmění výstřelu a pád umírajícího zvířete, zesílená, znásobená a odrážená celým lesem, je popisem chrabrosti vojského mládí, zní stále a stále a stává se doslova příběhem tohoto i všech ostatních lovů. Zatímco dnes místy panuje jistá ekologická přecitlivělost, staré lesní eposy nespátřovaly ve smrti zvířete nic choulostivého a vnímaly ji jako jakési naplnění lesní přírody, nikoli jako její znesvěcení.

Zatímco medvěd dodýchal na zakrvavené trávě, staří muži, neboť se jedná o Poláky, se pustí do hádky, či kulka zvíře zastavila, až obě strany smíří Gerváz, jenž „nakonec tesákem rozťal mu tlamu vpůli, / hmátl až dozadu, k mozku, a našel kuli. / Vytáhl ji na světlo, očistil od krve, / k hlavni a k náboji přiměřil nejprve.“

Ukáže se, že kulka pochází z jeho vlastní muškety, kterou však předtím podal mnichovi, jelikož sám neměl odvalu vystřelit. Pouze jediný muž, prohlašuje Gerváz, střílel tak přesně, a tím byl ničemný Jacek Soplica, Tadeášův otec, poslaný do vyhnanství. Než si muži stačí všimnout i dalších společných rysů, mizí mnich v podrostu a nechává společnost oslavovat gdaňskou kořalkou a tradičním *bigosem* – gulášem z kyselého zelí, zeleniny, klobás a uzeného masa, „a všechno dusíme, až z kotle překypí / šťávy, jež pustilo maso, a ke chřípí / pronikne aróma, že srdce začne zpívat“.²⁷

Tento královský *bigos* je, samozřejmě, snem rozesmutnělého vyhnance, sedícího ve svém pařížském bytě, jenž vdechuje nosem vlhký vzduch od Seiny, snaží se vybavit si místo něj vůni zvěřiny a kančího a zubřího masa ponořeného do šťavnatého kyselého zelí a oživit tyto čichové vzpomínky zapomenutými příchutěmi tlejícího listí, hříbu, střelného prachu a medvědího pižma. I takový les je krajinou paměti, viděnou oknem se zakouřenými tabulemi: šedé domy se mění ve změt stromů, městské ulice pohlcuje prales, nedosažitelná Litva, již vládne zubr, říše dokonalé spravedlnosti a míru, neproniknutelně skrytá za palisádami rozštípaných habrů.

III. Smrtnost, nesmrtnost

Krajiny jsou na prvním místě kulturním jevem, nikoli přírodním; jsou to konstrukty imaginace projektované do dřeva, vody a kamene. Tolik se alespoň snaží dokázat tato kniha. Je však třeba také vzít v úvahu, že jakmile se jistá představa o krajině, mýtus, vize, usadí v daném skutečném místě, zvláštním způsobem dokáže mást kategorie, vytvářet metafory reálnější než to, z čeho vycházejí, stávat se ve skutečnosti součástí scenerie.

Mickiewicz si představoval lesní hlubiny jako přirozeně opevněné útočiště, z něhož polsko-litevský národ povstal a do něhož se, štván na všech stranách, nakonec navrátí. Zde bude v prapůvodní temnotě posílen zdejšími lesními fauny *Ljeszy* s modrou krví, zelenýma očima a zelenými vousy, kteří jeho nepřátele zmatou, zajmou a propustí až poté, co budou podrobeni ponižujícím rituálům. Potrestaní pronásledovatelé si budou muset vyměnit pravou botu za levou, obléci si své rubášky naruby, a takto budou vyhnáni z lesa.

Avšak i bez pomoci *Ljeszů* si povstalci, poražení na otevřeném poli, dobře uvědomovali, že lesy, které v roce 1831 dosud pokrývaly třetinu celého polského území, mohou před carovou kozáckou jízdou poskytnout taktický úkryt. Proto se Białowieża, stejně jako Augustowska na severu a Świętokryzka na jihu, stala tvrzí odboje na celé měsíce, ne-li roky, než se hlavní jádro vlasteneckého povstání rozdrobilo.

Tento model z let 1831 – 1832 byl zopakován i o třicet let později. Stejně jako tolik jiných revolucí, i ta z 60. let 19. století vypukla díky paměti, neboť právě pokus ruské vlády zakázat demonstrace připomínající třicáté výročí listopadového povstání odstartoval další vlnu represálií a odporu, který vyvrcholil novou zoufalou a beznadějnou vzpourou v lednu 1863. A opět se provizorní armáda, rozdrčená obrovskou převahou ruských jednotek, obléhajících města, jala hledat bezpečí a pomoc v prastarých lesích.

Ponižující vykázaní ruského medvěda z království litevského zubra a vlka se však nakonec ukázalo být pouhou romantickou iluzí. Pobyt v lesních skrýších v zimě ztratil velkou část svého kouzla a partyzáni se nevyhnutelně začali stahovat za potravou, palivem a rodinami k vesnicím, kde na ně však čekaly kozácké hlídky. A tak se lesní idyla proměnila v lesní vězení, kolébka prapůvodní svobody v lesní hřbitov, posázený dřevěnými kříži a hromádkami z kamene. Kult białowiežských hrdinů se stal kultem marného mučednictví, pomsty nepříteli, záležitostí bezvýznamných soubojů, vyprávění o tom, jak partyzáni zastřelili hlídku „moskvanů“, když napájeli koně, nebo jak jim podřezali krky,